

MODERNLİĞİN İNŞASINDA BASININ ROLÜ VE OTORİTER REJİMLER ALTINDA BASIN-YAYIN FAALİYETİNİN SERÜVENİ

Ufuk ÖZCAN

Özet: Medya etkinliğinin varlığı ve yoğunluğu, çeşitli toplumsal ilişkilerin etkisi altında gerçekleşmektedir. Toplumsal değişim üzerinde etkisi olmasına rağmen basının kendisi toplumsal değişim süreçlerinin bir ürünüdür. Bu nedenle, bir zihniyet ve bilinç aracı ve toplumsal ilişkilerin hem aktarıcısı hem de ürünü olarak medya etkinliği, sosyolojinin inceleme konusudur. Medya etkinliğinin siyasi, entelektüel/kültürel ve ekonomik boyutları onu sosyolojinin önemli bir çalışma konusu haline getirmektedir. Bu anlamda, bu çalışmada, modernitenin inşasında basının rolü ve otoriter rejimlerde basın-yayın faaliyetinin serüveni ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Basın, Otoriter Rejimler, Otoriter ve Totaliter Ülkeler.

THE ROLE OF THE PRESS IN BUILDING MODERNITY AND THE ADVENTURE OF PRESS-BROADCAST ACTIVITY UNDER AUTHORITARIAN REGIMES

Ufuk ÖZCAN

Abstract: The existence and intensity of the media activity takes place under the influence of various social relations. Although it has an effect on social change, the press itself is the product of social change processes. For this reason, media activity, as a means of mindset and consciousness, and as both the transmitter and the product of social relations, is the object of study of sociology. The political, intellectual / cultural and economic dimensions of the media activity make it an important subject of study of sociology. In this sense, in this study, the role of the press in the construction of modernity and the adventure of press-broadcast activity under authoritarian regimes will be discussed.

Keywords: Press, Authoritarian Regimes, Authoritarian and Totalitarian Countries.

MODERNLİĞİN İNŞASINDA BASININ ROLÜ VE OTORİTER REJİMLER ALTINDA BASIN-YAYIN FAALİYETİNİN SERÜVENİ¹

Ufuk ÖZCAN



Giriş Yerine: Kamuoyu, Kitleler, İdeolojiler ve Basının XIX. Yüzyıldaki Rolü

Basın-yayın faaliyetinin varlığı ve yoğunluk derecesi çeşitli toplumsal ilişkilerin etkisi altında gerçekleşir. Toplumsal değişmeye etkisi olmakla beraber, basının kendisi de toplumsal değişme süreçlerinin ürünüdür. Bu nedenle zihniyet ve bilinç taşıyıcı bir vasıta ve toplumsal ilişkilerin hem ileticisi, hem de ürünü olarak basın-yayın faaliyeti sosyolojinin de inceleme nesnesidir. Basın-yayın etkinliğinin siyasal, entelektüel/kültürel ve ekonomik boyutları, onu sosyolojinin önemli bir inceleme konusu kılar. Ne var ki pek az sosyolog bu konunun önemini farkındadır.

Ülkelere, koşullara ve tarihsel çağlara göre basının dahil olduğu toplumsal ilişkiler sistemi ve üstlendiği rol farklılık göstermektedir. Basını, değişen dünya ve ülke koşullarına göre, kimi zaman belli bir rejimin siyasal ve hukuki açıdan haklılaştırılması amacına uygun olarak devlet ve toplum arasındaki ilişkilerde rol oynayan dolaylı bir araç; kimi zaman kitleleri/kamuoyunu seçilen bazı ideal ve amaçlar doğrultusunda etkileyerek toplumsal değişmeye ivme kazandıran bir güç; kimi zaman da toplumu mevcut statükonun korunmasına yönelik hedeflere kanallandırmak için kullanılan etkili bir propaganda aygıtı rolünde görebiliyoruz. Daha da uzatılabilecek bu rol çeşitliliği basının kendi dışındaki gelişme ve koşullara ne ölçüde bağımlı olduğunu göstermektedir.

Fransız Devrimi'nden itibaren Avrupa'da kitleler aktif bir şekilde tarih sahnesine çıkmıştır. Kuşkusuz Endüstri Devrimi de bu gelişmeyi tetikleyen önemli bir etkidir. Endüstri Devriminin şafağında kırsal bölgelerdeki çitleme hareketleri köylülüğün hızla mülksüzleşmesine ve yersizyurtsuzlaşa-

¹ 10 Mayıs 2018'de Arel Üniversitesi'nde düzenlenen "Sosyoloji ve İletişim Sempozyumu"nda sunulmuştur.

rak şehirlerde toplaşmasına neden olmuştur. Nüfus bakımından yoğunluk ve dinamizm kazanan büyük şehirlerde yeni ve karmaşık bir sosyal sistem inşa olmaktadır: Endüstriyel-kapitalist toplum. Çok geçmeden, modern anlamda bir kamusal güç oluşturmaya başlayan kitleler devrimci bir atılımla siyaset sahnesinin önüne çıkmışlardır. Kitlelerin aktif hale gelmesini toplumsal ilişkilerdeki dönüşüme ve geniş çaplı siyasal olayların etkisine bağlamak yerine, inanç ve zihniyet yapılarındaki değişime bağlayan çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. XX. yüzyılın kitleler çağını açacağına ve kitle psikolojisinin büyük önem kazanacağına ilk dikkat çekenlerden biri sosyolog Gustave Le Bon'dur.² Öngörülerini idealist bir formda ifade eden Le Bon, tarihsel olayların ardında yatan temel etkenin zihinlerde meydana gelen değişme olduğunu; toplumda yeni güç dengelerinin oluşmasına ve kitlelerin kolektif hareketliliğine bilinçsiz zihinsel süreçlerin yön verdiğini iddia etmiştir. Le Bon'un ilk baskısı 1896'da Paris'te yapılan kitabı *Psychologie des Foules* (Kitlelerin Psikolojisi) başlığını taşır. Le Bon kitabında, kitlelerin topluca hareket etmeye, kolayca telkine kapılmaya, kışkırtılmaya, duygu patlaması yaşamaya meyilli olduğunu öne sürmektedir. Ona göre kitle hareketlerinde bilinçli tercihlerden ziyade bilinç dışı süreçler etkiliydi: Kitlelerin genel davranışları yüzeysel görünüşlerle, nümâyişlerle, bireyselliğin dışı vurulmasına aykırı düşen törenlerle kendisini gösterir. Şuursuz arzu patlamaları tarihsel gelişmede hakikat-bilgisinden ve gerçeklerden daha fazla rol oynar. Le Bon kitle davranışının tipik özellikleri olarak şunları gösterir: Düşünce basitlik ve yüzeysellik, çabucak coşku veya öfkeye kapılma, telkine (propagandaya) açık olma, duygularda aşırılık, ayinsellik ve liderlerin güçlü nüfuzuna maruz kalmak (lider tapıncı). Kısacası, kitle hareketlerinde mantıktan ziyade duygular ağır basar. Le Bon'un kitle psikolojisine dikkat çeken yaklaşımına göre, bu türden kolektif davranışları sadece dinsel hareketlerde değil, siyasal yelpazenin bütün izmlerinde, özellikle de milliyetçi, militarist ve sosyalist kitle hareketlerinde gözlemlemek mümkündür. Gerçekte Le Bon zihniyet değişiminin bağlı olduğu referans çerçevesini oldukça sınırlı bir alan (değerler, semboller, sloganlar evreni) içinde aramaktaydı. XX. yüzyılın neredeyse tamamına yayılan siyasal kitle gösterileri, kitle-iletişim araçlarının olağanüstü yaygınlaşması, grevler, her yerde milliyetçi akımların serpilmesi, 1917 Ekim Devrimi, faşizmin yükselişi, iki dünya savaşının olağanüstü kitlesel seferberliği vb. olaylar Le Bon'un öngörüsünü doğrulayacak niteliktedir. Ancak Le Bon'un kitlelere yönelik aşırı fobik, bireyci ve muhafazakar yaklaşımı, so-kağa dökülen kitlelerin sloganlarını yönlendiren tarihsel çıkar ve koşulları

² Le Bon, Gustave, *İlm-i Ruh-i İctimai*, Çev. Abdullah Cevdet, İstanbul, 1924, s. 34-45; ayrıca bkz. Gustave Le Bon, *Dün ve Yarın, Nüsus-i Ruhiye ve İctimaiye*, Çev. Abdullah Cevdet, İstanbul, 1924, s. 48-74.

büyük ölçüde gözardı etmektedir.

Fransız sosyologu Gabriel Tarde ise, basın, milli duygu ve düşüncelerin (daha geniş anlamda siyasallaşmış bir kamuoyunun) oluşumunda ve harekete geçirilmesinde önemli bir etken olduğunu, böylece siyaset alanında rol oynamaya aday bir güç haline geldiğini ileri sürmektedir. Tarde, bu etkileşimi bireyler arasındaki taklit olgusuna bağlamakta ve görüşlerini bireysel ve psikolojik bir temel üzerinde inşa etmektedir.³ Her ne kadar konuya psikolojist bir açıdan yaklaşılsa da Tarde'in bu görüşünün belli bir doğruluk payı taşıdığı düşünülebilir. Basın, aynı dili konuşmalar, aynı kültürü paylaşmalar bile toplumun önemli bir kısmında müşterek duygu ve düşünceleri empoze etmektedir. Ne var ki, Le Bon gibi Tarde da bu etkileşimin dayandığı tarihsel etkenleri ve somut toplumsal çıkarları büyük ölçüde ihmal etmişlerdir. Kitlelerin diliyle ifade bulması, basının toplum üzerinde en geniş nüfuz ve etkinliğinin temelini oluşturur. Ancak bu durum basının asıl varoluş temelini açıklamaz. Basın, Tarde'in vurguladığı gibi bireysel bilinçler üzerinde etki yapmaktadır; ancak bu etki bireysel bilinçle de sınırlı kalmamaktadır. Durkheim'ın altını çizerek vurguladığı gibi toplumsal veya kolektif bilinç, tek tek bireysel bilinçlerin karşılıklı etkileşim ve dışavurumundan ibaret değildir; daha aşkın bir anlamı vardır. Bu açıdan bakıldığında basının gücü, kitlelerin belirli müşterek amaçlar doğrultusunda yönlendirilmesinde; genel kabul görmüş norm ve alışkanlıkların, siyasi statükonun ve geleneklerin muhafaza edilmesi veya değiştirilmesinde ortaya çıkmaktadır.

XIX. yüzyıl modernliğin yeni bir evresidir. Dünya güç ilişkilerinde ve dengelerinde değişime paralel olarak siyasal egemenlik tarzları da dönüşüm geçirmektedir. Çeşitli toplum kesimlerini de içine alacak biçimde egemenliğin dayandığı temel genişlemesi kitlelerin tarihsel rolünü güçlendirmiştir. Batı'nın dış dünya ile girdiği ilişki biçimlerinin değişmesi karşısında kitlelerin kanaat, beklenti ve düşüncelerinin önemi artmış; bölünmüş bir toplum manzarası gösteren toplumda parlamento, siyasal partiler, sendikalar, basın-yayın organları gibi modern kurum ve örgütlenmeler geniş kitlelerin siyasete çekilmesini, tartışma gündemine ve siyasal süreçlere katılmasını kolaylaştıran araçlar haline gelmişlerdir. Demokrasinin vazgeçilmez dayanakları olarak ilk çırpıda bu kurumların gösterilmesi nedensiz değildir. Kral ve kilisenin otoritesinin yıpratılmasında ve feodalizmin tasfiyesinde oynadıkları rol de, doğal olarak bu kurumlara olan ilginin artışında bir etkindir. Batı'da meydana gelen yeni gelişmelerin bir sonucu olarak modern basın-yayın hareketleri yaygınlaşma eğilimi içine girmiştir. Gazeteciliğin doğuşunu sadece Avrupa'nın iç dinamikleriyle açıklamakta da güçlük vardır. İlk gazetelerin, Endüstri Devriminin şafağında kıta-aşırı sömürgelerden "anavatan" a

³ Sorokin, Pitirim A., *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, C. II, Ankara, 1974, s. 176-178.

her türlü bilgi akışını sağlayan, özellikle de sömürgelerde yatırımlar yapmak için yeni fırsatlar kollayan yüksek sınıfları enforma eden bültenler olması dikkat çekicidir.

Kimi zaman devlet ile çeşitli toplum kesitleri arasındaki ilişkileri düzenleme rolünü de üstlenen basın, siyasal ortamın ve diğer toplumlarla kurulan ilişkilerin bir ürünüdür. Basının etki ve yaygınlık kazanması birtakım tesadüfi veya iradi çabalara bağlı olmaktan çok, siyasal koşulların izin verdiği ölçüde mümkün olmaktadır. Bu nedenle faal düzenin egemen unsurları basın-yayın faaliyetlerini denetlemek için ciddi bir çaba içine girmişlerdir. Modern basın tarihi, sansür veya oto-sansür olaylarının sayısız örnekleriyle doludur. Toplumsal ve toplumlar arası güç ilişkileri çerçevesinde farklı rol ve kimliklere bürünebilen basının gelişimi belirli etkileşimler altında belirlenmektedir. Örneğin yazılı basının XIX. yüzyıl Avrupa'sında gerçek bir ilerleme ve gelişme göstermesinin arkaplanında toplum içi güç farklılaşmasının yarattığı gerilimli ortamın yattığı ileri sürülebilir. Bu bakımdan XIX. yüzyıl sonlarında Fransa'da patlak veren Dreyfus olayını ve Emile Zola'nın Le Figaro gazetesinde hükümet çevrelerini ağır bir dille suçlayan tarihi baş makalesini hatırlatmak yeterli olabilir. Basının da etkisiyle Fransız kamuoyu ikiye bölünmüştür.

Basının yaygınlık kazanmasında kamuoyu önderlerinin, siyasal seçkinlerin, entelektüel veya aydın kesimlerin rolü son derece önemlidir. Devlet ile toplum, hatta kimi zaman devletler arasındaki ilişkileri biçimleyen, statükonun değişmesine veya savunulmasına aracılık yapan aydın kesimin ortaya çıkışıyla basının gelişmesi arasında koşutluk vardır. Basın soyut değerler sisteminin ve belirli bir toplumsal kimliğin taşıyıcısı rolünü üstlenmektedir.

Basın faaliyetinin ivme kazanmasında etkili belli başlı faktörler ele alındığında, bunların başında, toplumsal çıkar çatışmalarının güçlenmesi, toplum içi bölünme ve farklılaşmalar (sınıfsal, etnik, siyasal vb.) olgusunun belirginleşmesi yer almaktadır. Basın, bu farklılaşmış çıkarların genelleşmiş ifadesi; başka deyişle gözü, kulağı, dili olmaktadır. Elbette basının rolü bununla da sınırlı değildir; farklı dönemlerde farklı görevler üstlenmiştir. Basının önemli bir işlevi, siyasal güçlerin gündemini belirleyerek varolan konjonktürü değiştirmeye veya mevcut siyasal-toplumsal statükoyu muhafaza etmeye yönelik olarak hizmet görmesidir.

Yakın tarihte, başlıca üç toplumsal denetim ve güç alanı oluşturan siyasi, askeri ve ekonomik egemenlik olgularına yeni bir halka daha eklenmiş bulunmaktadır. Antonio Gramsci, Louis Althusser gibi toplum kuramcıları bu yeni egemenlik tarzını devletin ideolojik-hegemonik boyutuna bağlamaktadırlar. XIX. yüzyıldan itibaren Batı'da kendisini daha da şiddetli hissettiren yeni egemenlik tarzı, toplumun, içinde şiddet ve zorlama unsuru olmaksızın ikna ve telkin yöntemleriyle devlete bağlanmasını içermektedir. Toplumun hayat beklenti ve standartlarını göz önüne alarak sistemin işleyişini istikrarlı

durumda tutmanın önemi göz önünde bulundurulduğunda, askeri ve polisiye yöntemlere ilave olarak ideolojik hegemonya boyutu ortaya çıkmaktadır. Özellikle basın-yayın organları, kitlesel veya bireysel medyalar, modern eğitim kurumları, her türlü meslek örgütleri ve dernekler, aile ve dinsel kurumlar bunda etkili olmaktadır. Kamuoyunun beklentilerini hesaba katmaksızın, en azından görünüşte halka başvurmaksızın siyasal güçlerin varlıklarını garantiye almaları zorlaşmıştır.

Egemenlik alanlarının genişlemesi ve toplumsal denetim mekanizmalarının karmaşıklaşması sonucunda devrimci hareketlerin de potansiyel güçlerinden pek çok şey yitirdiği ve mevcut sistemin bir parçası durumuna geldikleri bir gerçektir. Öte yandan, siyasal konjonktürün de etkisiyle yükselen dinsel, milliyetçi ya da devrimci hareketler toplumsal değişimin en etkili unsurlarından biri olmuştur. Kitlesel beklenti ve coşkun hareketlere geçirilmesinde ise basının rolü dikkat çekicidir. Yüzyılımıza damgasını vuran büyük gelişmelerde, durgunluk içindeki Doğu toplumlarına dinamizm getiren anti-emperyalist dalganın gelişme göstermesinde basın-yayın organları ile yapılan propaganda faaliyetinin rolü yabana atılamaz. Fakat aynı araçların farklı amaçlar için de kullanıldığı söylenmelidir. Bir kitle hareketini önlemek veya manipüle etmek, çoğu zaman onun yerine başka bir hareketi ikame sorunudur. Bu noktada geçen yüzyılda basın-yayın organlarına önemli görevler düşmüştür. Örneğin Batı dışı ülkelerde ekonomik, siyasal veya kültürel bakımdan bağımsızlaşma yönünde kolektif bir siyasal bilincin geliştiği koşullarda, Batılı sömürgeci güçlerin bu toplumların direncini kırmak için çeşitli propaganda araçları vasıtasıyla bireysel kurtuluş ve özgürlük telkinine giriştiklerine, öncelikle bireysel benliklerine güven duymalarını salık verdiklerine tanık olmaktayız; ki bununla amaçlanan bireysel yalıtmadır.⁴ Benzer bir durumun ülkemizde en çarpıcı örneğini sosyolog Sabahattin Bey'in toplumculuğa ve idari merkezîyetçiliğe karşı öne sürdüğü Anglo-Sakson tipi bireyci ve adem-i merkezîyetçi görüşleri temsil etmektedir.

Toplumsal hareketliliğin yükselişe geçtiği dönemlerde dış etkiler başat bir etken olarak devreye girmektedir. Dış etkiler, bir avuç seçkin aydın ve basın-yayın organları gibi araçlar sayesinde yabancı gelenek ve alışkanlıkların, düşünme biçimlerinin vd. aktarılması şeklinde görülebileceği gibi; yalnızca dışa bağımlı ve eğitilmiş yerli bir azınlığın yaratılması şeklinde de ortaya çıkmaktadır. Çoğu durumda kitleleri belirli hedefler doğrultusunda harekete geçirerek toplumsal değişim misyonunu yerine getiren aktörler bu seçkin azınlıklardır.⁵ Bu siyaset seçkinlerinin amaçlarını gerçekleştirmek üzere elle-

⁴ Hoffer, Eric, *The True Believer, Thoughts on the Nature of Mass Movements*, New York, 1966, s. 42.

⁵ Hoffer, a.g.e., s. 150.

ri altında bulunan en önemli araçlardan birinin basın olduğunu ileri sürmek abartma sayılmaz.

Basın, çok çeşitli toplumsal işlevlere sahip bulunmaktadır. Bir haber aracı olmanın yanı sıra, kamuoyu oluşturma ve kamuoyuna yön vermekte etkili olmaktadır. Yine yöneticilerin kararlarını destekleyen veya yönlendiren bir organ olduğu kadar aynı zamanda kamuoyunun yönetime karşı bir tür baskı aracı rolünü de oynamaktadır. Bunun dışında basının, toplumun bir tür aynası, yansıtıcısı olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Özellikle XIX. yüzyıl Avrupa'sında basın, toplum ve devlet arasındaki uzlaşmazlıkların bir sembolü veya çoğu zaman da sibobu olmuştur. Yöneticileri uyaran, denetleyen bir işleve de sahiptir. Toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin aracısı olarak basın, kamuoyunun güçlü olduğu toplumlarda yeterince ilgi gösterilen bir kurum olmaktadır. II. Dünya Savaşı yıllarına kadar basının, Batı'da ticari gelir hedeflerine daha baskın bir biçimde, siyasi bir ideal ve misyonun gerçekleştirilmesine bağlı bulunduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Fransız siyasal düşünür ve sosyolog Tocqueville, basının "özgürlüğün en mükemmel demokratik formülü" olduğunu ileri sürmektedir. Yukarıda saydıklarımız çağlara, koşullara ve toplumlara göre basının aldığı biçimler, özelliklerdir. Zamanla bu misyon ve özelliklerinden bir bölümünü veya tamamını ihtiva ettiği ya da büyük ölçüde yitirdiği gözlenmektedir.⁶

Modern çağda basının kendisine yüklediği başlıca hedef özgürlük ve demokrasinin korunması, kamuoyunun bilinçlendirilmesi, köleliğin ve sömürgeciliğin tasfiye edilmesi, "kurtuluş", "ilerleme", "eşitlik" ve "aydınlanma" gibi evrensel değerlere hizmet etmek, en genel anlamda toplum ile devlet arasında köprü kurma hizmetini yerine getirmektir. Basın, temsil ettiği bu görevin önemi dolayısıyla, yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinden sonra gelen "dördüncü kuvvet" adıyla anılır oldu. Başka bir sınıflama açısından bakarsak, basın; ordu, siyaset ve ekonomi kategorilerinden görece bağımsız, önemli bir güç haline geldi. Basın-yayın organları kolonileri ayaklanma için harekete geçirerek köleliğin kaldırılmasında, ırk ayrımcılığının teşhir edilmesinde ciddi görevler yerine getirmişti. Ancak 1980'li yıllarda bu misyonunu giderek yitirdiği ve "yeni düzende artık kendini kamu çıkarına adanmış bir kurum değil de, yalnızca olası en yüksek kârı sağlamaya amacıyla çalışan bir ticari işletme"ye dönüştüğü yolunda yaygın eleştiriler vardır.⁷ Türkiye'de siyasal iktidarın basın-yayın kuruluşları üzerindeki kontrolü ise bazı dönemlerde oldukça aşırı boyutlarda görülmüştür. 1980'lerin ortalarına kadar askeri cuntanın gölgesinde kalan Türk basını daha sonra büyük bir canlılık

⁶ Tanım ve özellikler için bkz. İnüçur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1978, s. 20-3.

⁷ Squires, James D., "Dördüncü Kuvvetin Ölümü", *NPQ*, C. I, Sayı: 4, 1993, s. 34-5.

göstermiş ve kısa sürede büyük sermaye sahiplerinin ilgi odağı haline gelmiştir. 1990'lardan itibaren ise gazetelerin tencere-tava, TV pazarlamacılığıyla işe başlayıp büyük sermayeyle ve iktidarla iç içe geçtiği gözlemlenmiştir. Bu yıllardan itibaren özel radyo ve televizyonların yayına başlaması önemli bir değişimin habercisidir. "Serbest piyasa ekonomisi" çılgınlığının, eğlence ve magazin, liberal çoksesliliğin, tüketim furçasının ve neoliberal yayıncılık anlayışının gelişmesiyle basın-yayın organları ciddi bir dönüşüm içine girmişler ve siyasetin belirlenmesinde önemli bir güç haline gelmişlerdir.

Basın ve İfade Özgürlüğü: Ama Kim İçin?

İktidarın ve sermayedar çevrelerin basın üzerinde tekel oluşturmaları, devletin sansür uygulamaları vb. muhalif kesimlerin gözünde basın özgürlüğü kavramını daima canlı tutmuştur. İktidar yanlısı olan muhafazakar, milliyetçi, sağcı kesimlerin basın ve ifade özgürlüğü diye bir sorunu genellikle olmaz. Yine de basın özgürlüğü modern çağda birçok devletin anayasasında formel olarak güvence altına alınmıştır. Başka deyişle modern devlet ile basın arasında bir tezat veya aşılabilir bir duvar yoktur. O halde basın özgürlüğü ne anlama gelmektedir? Karl Marx sorunu şöyle ortaya koymaktadır: "Soru, basın özgürlüğünün olup olmaması değildir, çünkü basın özgürlüğü daima vardır. Soru, basın özgürlüğünün belli bireylerin imtiyazı mı, yoksa insan beyninin bir imtiyazı mı olduğudur. Soru, bir tarafın hakkının diğer taraf için yanlış olup olmadığıdır. Soru, 'beynin/akıl özgürlüğünün' 'beyne/akla karşı özgürlüğün' daha çok hakka sahip olup olmadığıdır. Eğer 'evrensel özgürlüğün' gerçekleşmesi olarak 'özgür basın' ve 'basın özgürlüğü' reddedilecekse, o zaman, bu daha çok özel özgürlüğün gerçekleşmesi olarak sansüre ve sansür edilmiş basına uyar, çünkü tür kötü ise (türdeki) canlılar nasıl iyi olabilir? Eğer konuşmacı tutarlı olsaydı, özgür basını değil, basını tümüyle reddederdi. Ona göre, basın iyi olacaktı eğer özgürlüğün ürünü, örneğin insan ürünü, olmasaydı. Bu nedenle, sadece hayvanlar ve tanrılar basın hakkına sahip olacaktı."

Genç gazeteci Marx'ın gözünde basın özgürlüğü, tek başına değil ama ifade, toplanma ve örgütlenme hakkı ile birlikte geleceğin toplumunun zorunlu bir koşuluydu. Marx, sosyalist toplum hedefinin gerçekleşmesi için özgür basının gerekliliğine inanıyordu. *Rheinische Zeitung*'daki köşe yazılarında ve *Komünist Manifesto*'da endüstriyel toplumun bütün ezilen kesimlerini birleştirme ve mobilize etme amacı açıktı. Başka deyişle Marx, basının bireysel olmaktan ziyade kamusal/kolektif gelişme için bir vasıta olduğunu düşünüyordu. Basın özgürlüğünü de belli bir azınlık sınıfının ayrıcalığı değil, geniş kitlelerin hakkı olarak yorumluyordu. Asıl soru şuydu: Basın özgürlüğü kimlerin imtiyazıdır? Eli kalem tutmayan ve entelektüel etkinlikte bulun-

mayan mülksüzlere karşı özel kişilerin, sermaye ve mülk sahiplerinin, basın mensuplarının ya da iktidar sahiplerinin mi, yoksa evrensel zihnin / aklın mı? Marx'ın, basının asli dayanaklarını kurcalamak amacıyla kurduğu dikotomi yeterince anlamlı gözükmemektedir; cevabı da sorduğu sorunun içinde saklıdır. Buna karşılık soruları çoğaltmak da mümkündür: Basın özgürlüğünün temel dayanağı olarak gösterilen evrensel bir akıl ve bu akla uygun evrensel değerler ve çıkarlar bütünü gerçekten var mıdır? Basın, hangi evrensel hakikati, hangi evrensel çıkarlar adına kamuoyuna yansıtacaktır? Dünyada üretilen toplam zenginliğin % 50'sinden fazlasını kontrolü altında bulunduran ufacık bir parazit zümre basına / medyaya, üniversiteye, siyasete, kültüre (kısaca bilime, estetiğe, etiğe vs.) yön verirken hangi evrensel müşterek akıldan ve çıkarlardan bahsedilebilir? Eğer bir yandan mütehakim güçlerin tekelinde bulundurduğu bir basından / medyadan şikayet edip duruyorsak [ki, bu bir vakıa], buna karşılık başka bir türde, baskılanan bir basının özgürlüğünden söz ediyorsak, o halde basın hakkında soyut evrensel kategorilerle düşünmek ve gereksiz söz israfında bulunmak yerine, ya güdümlü basına ihtiyaç duyulmayacağı bir dünya özlemini dile getirmek ya da basına-karşı-basın retoriğini benimsemek zorundayız demektir. Güdümsüz bir basın ve beyan özgürlüğüne dayalı bir iletişim özlemini dile getirdiğimiz zaman, en azından bu özlemimizi dile getirmek için bu türden basın organlarını kullanmayı da reddetmemiz gerekir. Basına-karşı-basın retoriğini benimsediğimiz zaman ise, mütehakim güçlerin beyan özgürlüğünü sınırlamak için ilk adımı atmış oluruz. Bu karmaşık düğümü çözebilmek oldukça güç. Basın hakkı genel bir hak mıdır, özel bir hak mı? Bu hakkın gaspı kamu hukuku alanını mı ilgilendirir, yoksa özel hukuk alanını mı? Bu iki alanın dışında başka bir alan var mıdır? Be en temel soru: Basın ve ifade özgürlüğü, ama ne için, kimler için? Kendisi de uzun bir süre gazetecilik yapan, gençlik yıllarında Avrupa ülkelerinin birçoğunda sürgünde yaşamak zorunda kalan Marx'ın da belirttiği gibi, basın, eğer bir patronu, sermayesi, işçileri, artı-ürün temerküzü ve tahakküm fonksiyonu yoksa, daima özgürdür ve hiçbir şekilde kısıtlanamaz. Çünkü insan türünün fikirlerini ifade etme iradesi hiçbir zaman tamamen yok edilemez. Asıl düğüm, daima bireylerin zihnindedir. Kağıt üstüne yazı yazması yasaklanan ve beyanlarından dolayı tutsak edilen bir kişi, dört duvar arasına tıkılmış olsa bile, bir karbon parçasıyla, yemek yediği kaşıkla, hatta hiçbir şey bulamadıysa kendi akıttığı kanıyla, hatta dışkıyla duvara yazı yazabilir, kendi duygu-düşüncelerini ifade edebilir. Bu sebeple, bir emekçisi olduğu gazetenin-derginin polis gücüyle basılması, yargı gücüyle kapatılması hiçbir şekilde basın ve ifade özgürlüğünün yok edilmesi anlamına gelmez. Dolayısıyla basın ve ifade özgürlüğü söylemi sansürcülerin ve otosansürcülerin söylemidir. Onlarinsa, bırakalım basın ve beyan özgürlüğünü, herhangi bir özgürlük talebinde bulunmaya cesaretleri bile yoktur. Çünkü fikrinin, sözü-

nün arkasında duramayan bir insan ancak mide ve bağırsaklarının esiri olabilir.

XX. yüzyılda otoriter ve totaliter ülkelerde basın-yayın organlarının iktidar ve egemenlik kurma aracı haline geldiğinin sayısız örneklerine rastlamak mümkündür. Bu yüzyılda kurulan yeni ulus-devletler basını kendi güdümelerine sokarak etkili bir şekilde kullanmışlardır. Basın faaliyeti, yeni bir devlet için bir ulus, bir yurttaş modeli yaratma amacına kitlenmiştir. Bu bakımdan Türkiye’de XX. yüzyıl başlarında yayımlanan gazete ve dergi adlarına bakmak bile basının modernist idealin (ümmetten ulusa, tebaadan yurttaş geçiş, yeni bir insan, yeni bir rejim vb.) gerçekleşmesine koşulduğunu gösterir: *Yeni Adam, Yeni Hayat, Yeni Dünya, Halka Doğru, Doğru Yol, İnsan, Halk-miyet-i Milliye, Cumhuriyet*, vb. Dünya ölçeğinde baktığımız zaman ise Batılı devletler dünya ilişkilerinin denetlenmesinde yeni enformasyon ve iletişim kanallarını da devreye sokarak dünya egemenliğine yeni bir boyut kazandırmışlardır. Yeni enformasyon tekniklerinin geliştiricisi ve merkezi yayıcısı olmanın avantajlarından yararlanan Batı, böylece toplumlar arası ilişkilere yön vermekte olduğu kadar, küresel pazara sunduğu iletişim sistemleriyle yeni ve kârlı bir tür kapitalist sektör (medya) yaratmakta da aşama kaydedecektir.⁸ Günümüzde küresel güçler, dünyanın denetlenmesinde yararlandıkları geleneksel yöntemlerin (sömürgeleştirmek, işgal, sermaye ihracı veya emek gücü sömürüsü vb.) dışında yepyeni yöntemlere başvurmaktadır. Küresel denetimde yararlanılan ordu, ekonomi ve siyaset üçlüsüne yeni bir halka daha eklenmiştir: Medyanın, bilişim ağlarının sınır tanımaz gücü. Bu yeni güç kaynağı, küresel güçlere fiziksel şiddet yöntemleriyle (asker sevkiyatı, işgal, kitlesel imha vs.) gerçekleştiremeyeceği hedefleri dünya ölçeğinde uygulayabilme olanağı vermektedir. Medya, modern çağda ordu, siyaset ve ekonomiden sonra gelen dördüncü güç olarak önemli bir işlev görmüştür. Ancak bu üç temel unsurdan ne kadar özerk olduğu da tartışma götürür. Şunu da eklemek gerekir ki, bir modern denetleme mekanizması olarak sistemin işleyişine katkıda bulunan basının daha sağlıklı bir işleyişe sahip olmasının sağlanması için yasal çerçevede bir dizi koruyucu ilkeler getirilmiştir. Basına hukuki, demokratik bir “özne” imtiyaz ve sıfatı verilerek, dokunulmazlığının ve özgürlüğünün teminat altına alınması, onun toplum hayatında oynadığı çarpıcı rolün bir ödülü gibidir. Sıklıkla dile getirilen basın ve ifade özgürlüğü kavramlarının, gerçekte fiilen toplum içinde güçlü ve imriyazlı çevrelerin özgürlüğüne hizmet ettiği söylenebilir.

Türk basın tarihi, basın üzerindeki siyasal kontrolün oldukça çarpıcı örnekleriyle doludur. Osmanlı’da ilk gazete Fransız Devrimini izleyen dö-

⁸ Medyaların bir tür sanayi sektörüne dönüştüğü hakkında bkz. N.T. Desmoulins, *Medya Ekonomisi*, İstanbul, 1993.

nemde, İstanbul'da ikamet eden Fransızlar tarafından Fransızca olarak çıkarılmıştır. İlk Türkçe resmi gazete ise 1831 yılında yayımlanmaya başlanan *Takvim-i Vakayi'* dir. Daha sonra *Ceride-i Havadis* 1840 yılında yayın hayatına başlar. Gazeteciliğin gelişmesinde devlet öncülük rolü oynamıştır. Sonraki dönemde muhalif aydınlar tarafından nispeten gayriresmi olarak ve nispeten sivil bir inisiyatifle çıkarılan gazete ve dergiler basın-yayın faaliyetinin canlanmasına yol açmıştır. Osmanlı basını 1860'larda daha da hareketlenmiştir. Bu dönemde devletten bağımsız, hatta devletin siyasetini eleştiren gazeteler görülmeye başlamıştır. *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr* bu gazeteler arasında yer alır. Bu gazeteler aracılığıyla, Osmanlı'da ilk defa, henüz emekleme aşamasında olsa bile, modern anlamda bir kamuoyu oluşmaya başlayacaktır. Ne var ki, kısa bir süre içinde devlet tarafından bu yayınlara sınırlama ve yasaklar getirilecektir. II. Abdülhamit döneminde basın üzerindeki sansür uygulamaları doruk noktasına çıkar. Gazeteciler, matbaalar ve aydınlar üzerinde sıkı bir gözetim ve denetim mekanizması kurulur. Birçok yayın "muzır neşriyat" sayılarak toplatılır, bir kısmı yakılır. Saray'ın paranoyası o derece ileri boyutlara varır ki, Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme'si*, Cevdet Paşa'nın *Kıssas-ı Enbiyâ'sı* gibi halkın el kitabı haline gelmiş eserler bile resmi sansür kuruluna takılarak "muzır neşriyat" muamelesi görür. I. Meşrutiyet'e hukuki ve meşru zemin oluşturan ilk anayasada (Kanun-i Esasi) "Matbuat, kanun dairesinde hürdür" maddesi yer almaktadır. Ne var ki kanunlar sadece Saray ve devlet bürokrasisinin çıkarlarına işletilmiştir. Bir süre sonra gazetecilere hapis ve sürgün cezaları verilmeye başlanacaktır.

XX. Yüzyılda Otoriter/Totaliter Rejimler ve Basın

XX. yüzyıl XIX. yüzyılın aşırılıklarla süren bir uzantısıdır. Kurum ve örgütlenmeler, ideolojiler, siyasal ilke ve idealler aşırılığa varan bir biçimde ortaya çıkar. Ulus-devletler ve ulus-devletler arasındaki siyasal koalisyonlar tarafından sahneye konulan aynılaştırma ve benzeştirme pratikleri yüzyılın koşullarını belirlemiştir. Kitlelerin bilincinin yönlendirilmesi ve denetimi, kitlelerin sevk ve idaresi önem kazanmıştır. I. ve II. Dünya Savaşları bu koşullarda yaşanır. Kitlelere yönelik propaganda ve ajitasyon faaliyeti önem kazanır. Basın-yayın organları, II. Dünya Savaşı öncesi dönemden itibaren devlet ile kamuoyu arasındaki ilişkileri düzenleyen, kamuoyunu yönlendiren etkili bir propaganda aracı haline gelir. "Kitle toplumu"nda kitle iletişim araçları devletler tarafından etkin bir biçimde kullanılır. Ulus, ırk, sınıf, parti, temsil, siyasi bloklaşmalar gündelik hayatın merkezinde yer alır.

XX. yüzyılda dünya siyaset sahnesinde öne çıkan belli başlı ülkelerden örneklerle basının otoriter rejimlerin güdümü altında nasıl işlediği üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Bu açıdan Nazi Almanyası, ABD ve Sovyetler

Birliği başı çeker.

Rusya'da Ekim Devrimi sırasında ve 1930'lardan itibaren Nazi Almanyası'nda halk/kitle/ulus seferberliğinin daha önce görülmemiş uygulamalarına tanık olunmuştur. Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Propaganda Bakanlığı'nın kurularak gazete, radyo ve sinema gibi kitle iletişim araçları devlet tarafından merkezi bir plan dahilinde araçsallaştırılmıştır. Nazi basın-yayın organları sistematik bir biçimde milliyetçi, ırkçı içerikte yayın yapmıştır. Bu yayınlar, evrensel değerleri ve insan haklarını küçümsemek, yüksek bir dava adına "düşman" tanımlı yapmak, Alman ordusunun ve ulusunun üstünlüğünü vurgulamak, erkeğin üstünlüğüne dayalı cinsiyetçi propaganda yapmak, entelektüellerin ve sanatın rolünü küçümsemek gibi amaçlarla kullanılmıştır.

ABD de basın-yayın faaliyetinin büyük önem kazandığı bir ülkedir. Ancak bu ülkede basın-yayın faaliyeti daha ziyade sivil nitelikte bir endüstriyel sektör olması dolayısıyla farklılık arz eder. Yine de belirli dönemlerde, özellikle II. Dünya Savaşı sırasında ve Soğuk Savaş yıllarında devletin de bu alanı denetlediği görülür. 1950'lerde McCarthy'ci uygulamalar basının siyasal ve militarist amaçlarla kullanımı açısından çarpıcı örnekler sergiler. Amerikan basını neredeyse bütün bir yüzyıl boyunca anti-komünist propagandanın ve devletin komünist fobisinin aleti olmuştur. Basın aracılığıyla ülkenin seçkin entelektüelleri, bilim insanları ve sanatçıları üzerinde ağır bir baskı ortamı oluşturulmuştur.

Sovyetler Birliği'nde ise tek parti bürokrasisinin çekirdeğini oluşturan nomenklatura'nın yönetiminde sistemli olarak ajitasyon-propaganda (ajitprop) faaliyeti yürütülmüştür. Ekim Devriminden itibaren burjuva etkileriyle mücadele etmek ve Sovyet proletaryasına sınıf bilinci taşımak amacıyla sanatsal etkinlikler programatik bir tarzda koordine edilmiştir (proletkült hareketi).

Sovyet Birliği'nde tek bir parti ve iki gazete vardı: *Pravda* (Gerçek) ve *İzvestiya* (Haber)... İkisi de Sovyet bürokratik devlet cihazının propaganda aletiydi. Her satır sansür kurulunun onayından geçip öyle düşerdi kağıdın üzerine. Durumun farkında olan halk gizli gizli dalgasını geçirdi: "V Pravde nyet izvestiy, v Izvestiyah nyet pravdı!" Yani: "'Gerçek'te (Pravda) haber yok, 'Haber'de (İzvestiya) gerçek yok. Sovyetler'de mizah yayıncılığına halk nezdinde olağanüstü ilgi gösterilmesinin (*Krokodil* mizah dergisi dünyada en çok okuyucusu olan dergiydi) toplum üzerindeki ağır devlet baskısını frenleyip hafifleten bir yönü bulunmaktaydı. Yasak edebiyat eserlerinin, süreli yayınların, bildirilerin kaçak olarak çoğaltılması ve dağıtılmasını önlemek konusunda devlet güçleri son derece hassastı. Devletin gözünde, kendi kontrolü dışında kullanılan bir daktilo, bir fotoğraf makinası, metin kopyalama cihazları, bir mürekkep şişesi, hatta karbon kağıdı ve kalem bile önemli bir suç delili sayılabilirdi. İçişleri Bakanlığı ve KGB halktan gelen bütün ihbarları değerlendiriyordu. Her şey devletin kontrolü altındaydı. Ancak bürokratik

elitler her şeye rağmen alternatif/korsan yayıncılığın önünü kesememişlerdir. Son yıllarda basın mensuplarına, akademisyenlere ve diğer fikir insanlarına yönelik baskı, yıldırma ve hapis cezalarında rekor üstüne rekorların kırıldığı ülkemizde alternatif yayıncılık üzerinde ciddi biçimde düşünme gereği bulunuyor. Sovyetler Birliği'nde bu türden alternatif yayıncılığa "Samizdat" adı veriliyordu. Terim wikipedia'da şöyle açıklanıyor: Etimolojik olarak samizdat sözcüğü "sam" (Rusça:сам, "kendi, kendi ile") ve "izdat" (Rusça: издательство , izdatel'stvo; kısaltılmışı издат "yayımcı") kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bir kelime. Kendi yayım, kişisel yayım, kendi basım gibi anlamlara gelir. Ayrıca "Tamizdat" adı verilen bir yayıncılık türü daha vardı. "Tamizdat", "samizdat"ın ülke dışında, Batı'daki kapitalist yayınevleri tarafından yayımlanan versiyonuna verilen isimdi (Rusça: там, "orada, oralarda").

Zamanımızda internet teknolojisi "samizdat" türü yayıncılığının tarihin çöp sepetine atılmasını sağlamış bulunuyor. Sanal ortam sayesinde artık herkesin muhabir, gazeteci, yazar, dağıtımçı olması mümkün. Ancak böyle bir imkan internet yasaklarının geçerli olduğu ceberrut ülkelerde geçerli değil. Bu sebeple, yakında samizdat yayıncılığı yeniden başlarsa şaşırmamak gerekir. Ne de olsa diktatörlüklerde çare tükenmez.

XX. yüzyılda otoriter devlet cihazı sadece bedenleri kontrol etmek değil, beyinleri ve ruhları da ele geçirmek üzere devlet tarafından çalıştırıldı. Özellikle faşist rejimler tek bir partinin güdüm ve denetimi altındaki basın-yayın kuruluşlarının kışkırtma ve propaganda faaliyetiyle kitleleri/ulusu aynılaştırma, belirli bir siyasal hedefe kanallandırmak, saf bir ulus yaratma, rejim düşmanlarını tanımlama amacına hizmet etti. Devlet güdümünde olan basın, heterojenliğe karşı homojenliğin, bireye karşı devletin, özgürlüğe karşı tahakkümün, eşitliğe karşı hiyerarşik düzenin savunucusu oldu.

Kaynakça

- Arendt, Hannah, *Totalitarizmin Kaynakları 2/Emperyalizm*, İletişim Yay., İstanbul, 2018.
- Carocci, Giampiere, *Faşizmin Tarihi*, Çev. Muhittin Yılmaz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.
- Desmoulins, N.T., *Medya Ekonomisi*, İstanbul, 1993.
- Glasneck, Johannes, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Çev. Arif Gelen, Onur Yay., İstanbul, 1976.
- Hoffer, Eric, *The True Believer, Thoughts on the Nature of Mass Movements*, New York, 1966.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1978.
- Le Bon, Gustave, *Dün ve Yarın, Nüsus-i Ruhiye ve İctimaiye*, Çev. Abdullah Cevdet,

GÜNÜMÜZ SOSYOLOJİSİ TARTIŞMALARI

İstanbul, 1924.

Le Bon, Gustave, *İlm-i Ruh-i İctimai*, Çev. Abdullah Cevdet, İstanbul, 1924.

Lewin, Moshe, *Sovyet Yüzyılı*, Çev. Renan Akman, İletişim Yay., İstanbul, 2016.

Marx, Karl, *Basın Özgürlüğü Üzerine*, Çev. Kurtul Gülenç ve Önder Kulak, Dipnot Yayınları, 2012.

Mills, C.W., *İktidar Seçkinleri*, Çev. Ünsal Oskay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Reich, Wilhelm, *Faşizmin Kitle Ruhu Anlayışı*, Çev. Bertan Onaran, Payel Yay., İstanbul, 2002.

Sorokin, Pitirim A., *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, C. II, Ankara, 1974.

Squires, James D., *“Dördüncü Kuvvetin Ölümü”*, NPQ, C. I, Sayı: 4, 1993.

Wikipedia, *“Samizdat”* maddesi.